

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΛΛΙΟΝΤΖΗΣ

Παρατηρήσεις σχετικά με το τρόπαιο του Σύλλα στη μάχη της Χαιρώνειας (86 π.Χ.)

Το ζήτημα του τροπαίου ή των τροπαίων της μάχης του 86 π.Χ. στη Χαιρώνεια, όπου ο Ρωμαίος στρατηγός Σύλλας νίκησε τα στρατεύματα του Μιθριδάτη υπό τον στρατηγό Αρχέλαο έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις.¹ Σημαντικό τεκμήριο για τη μάχη αυτή ανακαλύφθηκε το 1990, όταν μία ομάδα Αμερικάνων αρχαιολόγων ανακάλυψε στο λόφο Ίσωμα την ενεπίγραφη βάση με τα ονόματα του Ομολωΐχου και του Αναξιδάμου (*SEG* 41, 448), των Χαιρωνέων που σύμφωνα με τον Πλούταρχο συνέβαλαν στην νίκη του Σύλλα διευκολύνοντας την περικύκλωση των μιθριδατικών στρατευμάτων που φύλασσαν τον λόφο.² Χάρη στην επιγραφή ταυτίστηκε ο λόφος του Ισώματος με το Θούριον, τον Ορθόπαγο, τον οποίο αναφέρει ο Πλούταρχος περιγράφοντας την μάχη του 86 π.Χ. Έχω παρουσιάσει άλλου εκτενώς τις αμφιβολίες μου σχετικά με την φύση του μνημείου του Ομολωΐχου και του Αναξιδάμου (*SEG* 41, 448),³ αλλά χάρη στη μαρτυρία του Πλούταρχου η ταύτιση του Θουρίου με τον λόφο του Ισώματος στα δυτικά της Χαιρώνειας θα πρέπει να θεωρείται σίγουρη. Έχουμε λοιπόν μία σημαντική ένδειξη να αναζητήσουμε το τρόπαιο της μάχης του 86 π.Χ. κοντά στην περιοχή του λόφου. Για το σκοπό αυτό επισκέφθηκα δύο φορές την πεδιάδα βορείως του Ισώματος, ανάμεσα στον λόφο και το χωριό του Αγίου Βλασίου στα δυτικά. Την προσοχή μου κίνησε η μικρή εκκλησία του Αγίου Βασιλείου, η οποία βρίσκεται κάτω από τις βορειοδυτικές υπώρειες του λόφου Ισώματος,⁴ καθώς στον περιβάλλοντα χώρο της εκκλησίας απόκεινται πολλοί συνανήκοντες λιθόπλινθοι (εικ. 1, 2).

Κατά την δεύτερη επίσκεψη μου στον χώρο της εκκλησίας για καλή ή κακή μου τύχη εμφανίστηκε ο κτήτωρ της εκκλησίας Χαιρόπουλος, κάτοικος Αγίου Βλασίου. Όταν του είπα πως είμαι αρχαιολόγος, άρχισε να καταφέρεται με υβριστικούς χαρακτηρισμούς εναντίον τους. Μου ανέφερε ότι το κτήμα γύρω από την εκκλησία όπου καλλιεργείται βαμβάκι είναι δικό του και ότι έκτισε την εκκλησία το 2005. Ο λόγος του εκνευρισμού του Θ. Χαιρόπουλου είναι ότι η οικοδόμηση της εκκλησίας προκάλεσε την αντίδραση της τότε 1^{ης} Εφορείας βυζαντινών αρχαιοτήτων, καθώς για να ανοικοδομήσει την νέα εκκλησία κατέστρεψε μεγάλο τμήμα της παλαιάς βυζαντινής εκκλησίας και θεμελίωσε την νέα πάνω στην παλαιά.⁵ Το γεγονός ότι το

1. Σχετικά με το τρόπαιο της Χαιρώνειας βλ. τα πρόσφατα άρθρα με όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία, Kalliontzis 2019, 179–196, Müller 2019. Για το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου βλ. Zoumbaki 2019.

2. Camp et al. 1992· για μία διαφορετική ερμηνεία του μνημείου βλ. Kalliontzis 2014, 350-359.

3. Kalliontzis 2014, 350-359.

4. Επισκέφθηκα την εκκλησία στις 16.8.2020 μαζί με τον G. Biard και την Matilde Garré, τους οποίους και ευχαριστώ πολύ για την βοήθειά τους, και μόνος στις 22.8.2020.

5. Σχετική αναφορά κάνει η Χ. Κοιλιάκου στο *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρον. Β' 2, 28.

κατώφλι της νέας εκκλησίας βρίσκεται κάτω από το επίπεδο του σύγχρονου εδάφους αποδεικνύει του λόγου το αληθές. Η νέα εκκλησία δεν ολοκληρώθηκε ποτέ εξαιτίας της καταδίκης του επίδοξου κτήτορος από τα δικαστήρια. Ο Χαιρόπουλος μου ανέφερε ότι οι τρεις λιθόπλινθοι που είναι εντοιχισμένοι στον ναό ανήκουν στην παλαιότερη φάση της εκκλησίας. Παραδέχτηκε ότι ο σωρός λιθοπλίνθων που βρίσκεται στα ανατολικά του ναού είναι δικό του δημιουργήμα χάρι στη χρήση σκαπτικού μηχανήματος.

Όπως προανέφερα, στο περιβάλλοντα χώρο του ναού απόκειται μεγάλος αριθμός λιθοπλίνθων που παρουσιάζουν παρόμοια χαρακτηριστικά και ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα στο ίδιο μνημείο (εικ. 3). Όπως είναι φυσικό δεν είναι δυνατόν να εξεταστούν και να φωτογραφηθούν όλες οι όψεις των λιθοπλίνθων καθώς πολλές φορές ένα τμήμα τους είναι καλυμμένο με χώμα ή πέτρες. Παραθέτω συνοπτικό κατάλογο των λιθοπλίνθων με περιγραφή των ορατών τους πλευρών.

Λιθόπλινθος 1 (εικ. 4-5). Βρίσκεται στα νότια της εκκλησίας. Μήκ. 0,90 μ., πλ. 0,57 μ., ύψ. 0,6 5μ. Η πρόσθια όψη βρίσκεται κατά πάσα πιθανότητα στο έδαφος. Στην άνω πλευρά φέρει τρεις εντορμίες για συνδέσμους, ενώ στην δεξιά πλευρά της άνω επιφάνειας φέρει βάθυνση.

Λιθόπλινθος 2 (εικ. 6-7). Βρίσκεται στα νότια της εκκλησίας. Μήκ. 1,20 μ., πλ. 0,60 μ., ύψ. 0,33 μ. Επιμήκης λιθόπλινθος. Στην πρόσθια όψη φέρει καθρέπτη και δύο εγκοπές στην αριστερή πλευρά. Στην άνω πλευρά φέρει πέντε εντορμίες για συνδέσμους. Η πίσω αριστερή πλευρά προεξέχει ελαφρά.

Λιθόπλινθος 3 (εικ. 8). Βρίσκεται στα νότια της εκκλησίας. Μήκ. 0,57 μ., πλ. 1,05, ύψ. 0,53 μ. Στην πρόσθια όψη φέρει καθρέπτη και στην άνω επιφάνεια ορθογώνια βάθυνση.

Λιθόπλινθος 4 (εικ. 9-10). Βρίσκεται στα νότια της εκκλησίας. Μήκ. 0,45μ., πλ. 1,11 μ, ύψ. 0,53 μ. Στην πρόσθια όψη φέρει καθρέπτη, στην άνω πλευρά μία εντορμία για σύνδεσμο.

Λιθόπλινθος 5. Βρίσκεται στα νότια της εκκλησίας. Μήκ. 0,81 μ., πλ. 0,53 μ., ύψ. 0,55 μ. Στην πρόσθια όψη φέρει καθρέπτη. Στην άνω πλευρά φέρει μόνο μοχλοβόθριο.

Λιθόπλινθος 6 (εικ. 11). Βρίσκεται στα ανατολικά της εκκλησίας. Μήκ. 0,82 μ., πλ. 0,51 μ., ύψ. 0,63 μ. Στην πρόσθια όψη φέρει καθρέπτη, στην πλευρά τρεις εντορμίες για συνδέσμους. Οι λιθόπλινθοι 4-6 έχουν παρόμοιες διαστάσεις.

Λιθόπλινθος 7 (εικ. 12). Βρίσκεται στα ανατολικά της εκκλησίας κάτω από τον λιθοπλινθο 6. Μήκ. 0,88 μ., πλ. 0,52, ύψ. 0,58 μ. Στην πλευρά τέσσερις εντορμίες για συνδέσμους. Στην πίσω φέρει επιμήκη βάθυνση. Είναι δύσκολο στην παρούσα φάση να την ερμηνεύσουμε.

Λιθόπλινθος 8 (εικ. 13-14). Μήκ. 0,89 μ πλ. 0,76 μ., ύψ. 0,48 μ.. Βρίσκεται στα ανατολικά της εκκλησίας ακουμπισμένος επί των λιθοπλίνθων 7-8. Στην πρόσθια όψη φέρει καθρέπτη, στην άνω πλευρά τρεις εντορμίες για συνδέσμους.

Λιθόπλινθος 9 (εικ. 15). Μήκ. 0,69 μ., πλ. 0,46 μ., ύψ. 0,55 μ. Είναι εντοιχισμένος στην βορειανατολική γωνία της εκκλησίας του Αγίου Βασιλείου. Στην πρόσθια όψη φέρει καθρέπτη.

Λιθόπλινθος 10 (εικ. 16). Μήκ. 0,48 μ., πλ. 0,70 μ., ύψ. 0,50 μ. Εντοιχισμένος στην βορειοδυτική γωνία της εκκλησίας. Στην πρόσθια όψη φέρει καθρέπτη και εγκοπή.

Λιθόπλινθος 11 (εικ. 17). Μήκ. άγνωστο, πλ. 0,75 μ., ύψ. 0,50 μ. Εντοιχισμένος στην νοτιοδυτική γωνία της εκκλησίας.

Δύο μικρότερα αδιάγνωστα θραύσματα βρίσκονται στα νότια της εκκλησίας και είναι πιθανόν να ανήκουν σε παρόμοιους λιθοπλίνθους.

Δυστυχώς λόγω του μένους του κτήτορος η εκκλησία είναι κλειδωμένη και δεν είναι δυνατόν να επισκεφθεί κανείς το εσωτερικό της, ώστε να εξετάσει τους εντοιχισμένους λίθους από το εκεί. Από την είσοδο μπορεί να διακρίνει κανείς ότι η αγία τράπεζα είναι ένα μεγάλο μεγέθους επάκρονο με πεταλόσχημα φύλλα.

Η εκκλησία του Αγίου Βασιλείου είναι γνωστή στην έρευνα για την τοπογραφία της μάχης της Χαιρώνειας του 86 π.Χ.. Ο Κ. Pritchett είχε επισκεφθεί τη δεκαετία του 50 την εκκλησία και διαπίστωσε ότι είχε κτιστεί με αρχαίο υλικό.⁶ Το 1990 την επισκέφθηκαν ο J. Camp και οι συνεργάτες του και την βρήκαν σε χειρότερη κατάσταση.⁷ Πιο πρόσφατα επισκέφτηκε την εκκλησία ο Βr. Kiesling, ο οποίος ταύτισε την θέση με τα ερείπια του βωμού του Διός Ορίου⁸. Η καταστροφή της παλαιάς εκκλησίας και οι ενέργειες του Χαιρόπουλου φαίνεται πως συντέλεσαν, ώστε να αποκαλυφθούν και άλλα μέλη του μνημείου, στο οποίο ανήκουν οι λιθόπλινθοι. Το γεγονός ότι οι λιθόπλινθοι αποτελούν ευρήματα των παράνομων ενεργειών του Χαιρόπουλου δυσχεραίνει την έρευνα του χώρου, αλλά μπορούμε να οδηγηθούμε σε κάποια συμπεράσματα. Οι λιθόπλινθοι που απέκινται γύρω από την εκκλησία ή είναι εντοιχισμένοι σε αυτήν παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά. Έχουν την ίδια κατεργασία των όψεων. Στην όψη φέρουν συνήθως καθρέπτη, δηλαδή λεία ταινία στις άκρες και αδρά δουλεμένη εξέχουσα κεντρική επιφάνεια. Δύο φέρουν εγκοπές στην πρόσθια όψη τους, για να διευκολύνουν την τοποθέτησή τους σε έναν ενιαίο τοίχο. Αρκετοί έχουν ίδιες ή παρόμοιες διαστάσεις γεγονός, το οποίο υποδεικνύει ότι ανήκαν πιθανώς στον ίδιο δόμο. Τα παραπάνω στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι λιθόπλινθοι ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα σε μία μνημειώδη βάση, καθώς δεν υπάρχει κανένα άλλο στοιχείο ανωδομής στο χώρο του Αγίου Βασιλείου, το οποίο θα μπορούσε να ανήκει στο ίδιο μνημείο. Η επεξεργασία των όψεων των λιθοπλίνθων παρουσιάζει ομοιότητες με τις όψεις τειχών ή αναλημματικών τοίχων. Εξαιτίας της εγγύτητας της εκκλησίας του Αγίου Βασιλείου με το λόφο Ίσωμα, ο οποίος θα πρέπει να ταυτιστεί με το αρχαίο Θούριο (βλ. παραπ.), είναι πιθανό ότι η μνημειώδης βάση, την οποία συναποτελούσαν οι λιθόπλινθοι, θα μπορούσε να αποτελεί την βάση του τροπαίου του Σύλλα. Αυτό θα πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή, ή πιθανώς βρισκόταν κάτω από τον Άγιο Βασίλειο. Ασχέτως με την ερμηνεία του μνημείου του Ομολώιχου και του Αναξιδάμου, η έρευνα πλέον συμφωνεί ότι δεν αποτελούσε

6. Pritchett 1958, 307-311, σημ. 16: «Leake used the form "Mera" and this has been followed on some modern charts. The natives today refer to the place as "Meraga" (?). The valley is covered with tiles and sherds of the Turkish period. In connection with ruins of this area, I can report that at the northwestern base of Orthopagos there are the remains of a small Byzantine church of the tenth or eleventh century, built in part of large ancient blocks. One block was re-used as a capital. The date was suggested to me by Professor Vanderpool and seems confirmed by the evidence of sherds which may be found in abundance in the surrounding fields. The remains of the church are a few yards north of a modern shrine of Agios Basilios.»

7. Camp 1992, 454: «Pritchett reports ancient blocks built into a ruined chapel near the shrine of Ayios Vasileios just to the northwest of Orthopagos, though he does not specifically associate those remains with the Apollo temple και υπ. 46 Pritchett (supra n. 38) 308 n. 16. This small structure, although much overgrown, was still visible when we visited the site. Fossey (supra n. 44) 383, apparently misunderstanding Pritchett, supposes that this ruined chapel might be identified with Ayios Ioannis; in fact the two sites are nearly a kilometer apart, on opposite sides of Hammond's hill.»

8. <https://topostext.org/place/385228SAVa>

το επίσημο τρόπαιο της μάχης, αλλά ιδιωτικό μνημείο σχετιζόμενο πιθανώς με την μάχη.⁹ Το τρόπαιο πάντως της μάχης θα πρέπει να αναζητηθεί, σύμφωνα με την μαρτυρία του Πλουτάρχου, στην πεδιάδα κοντά στο Θούριο.

Είναι γεγονός ότι η κατεργασία των όψεων των λιθοπλίνθων του Αγίου Βασιλείου οι οποίοι θα μπορούσαν να ανήκουν στο τρόπαιο είναι πολύ πιο αμελής από την παρατηρούμενη στο πρόσφατα ανευρεθέν τρόπαιο της μάχης του Ορχομενού που έλαβε χώρα μερικούς μήνες μετά από τη Χαιρώνεια.¹⁰ Το τρόπαιο του Ορχομενού είναι μνημειωδέστερο και πιο επιμελημένο από εκείνο, το οποίο θα μπορούσε να ανασυντεθεί από τους λιθοπλίνθους. Αλλά το στοιχείο αυτό δεν αρκεί, για να απορρίψουμε την απόδοση των λιθοπλίνθων στη βάση του τροπαίου της μάχης στη Χαιρώνεια. Η νίκη του Ορχομενού ήταν πολύ πιο σημαντική και καθοριστική από την νίκη στην Χαιρώνεια και έτσι θα μπορούσε να εξηγηθεί η ανέγερση ενός σημαντικότερου και μνημειακότερου τροπαίου εκεί.

Η εκκλησία του Αγίου Βασιλείου βρίσκεται λίγα μέτρα στα δυτικά ενός μικρού ρεύματος που έρχεται από τα νότια και έχει ταυτιστεί με το μικρό ποταμό Μώριο, στον οποίο αναφέρεται ο Πλούταρχος δύο φορές, την πρώτη κατά την περιγραφή της μάχης Πλούταρχος, *Σύλλας* 17, 6: ἔστι δὲ κορυφή τραχεῖα καὶ στροβιλῶδες ὄρος, ὃ καλοῦμεν Ὀρθόπαγον, ὑπὸ δὲ αὐτὸ τὸ ρεῦμα τοῦ Μωρίου καὶ Θουρίου νεὼς Ἀπόλλωνος. ὠνόμασται δὲ ὁ θεὸς ἀπὸ Θουροῦς, τῆς Χαίρωνος μητρὸς, ὃν οἰκιστὴν γεγονέναι τῆς Χαιρωνείας ἱστοροῦσιν, καὶ τὴν δεύτηρη κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ τροπαίου,¹¹ *Σύλλ.* 19, 5-6: διὸ καὶ τοῖς τροπαίοις ἐπέγραψεν Ἄρη καὶ Νίκη καὶ Ἀφροδίτην, ὡς οὐχ ἦττον εὐτυχίᾳ κατορθώσας ἢ δεινότητι καὶ δυνάμει τὸν πόλεμον. ἀλλὰ τοῦτο μὲν τὸ τρόπαιον ἔστηκε τῆς πεδιάδος μάχης ἣ πρώτον ἐνέκλιναν οἱ περὶ Ἀρχέλαον παρὰ τὸ Μωρίου ρεῖθρον, ἕτερον δὲ ἔστι τοῦ Θουρίου κατὰ κορυφὴν βεβηκὸς ἐπὶ τῇ κυκλώσει τῶν βαρβάρων, γράμμασιν Ἑλληνικοῖς ἐπισημαῖνον Ὀμολοῖχον καὶ Ἀναξίδαμον ἀριστεῖς.

Η θέση των αρχαίων ερειπίων στον Άγιο Βασίλειο φαίνεται να επιβεβαιώνει την τελευταία περιγραφή του Πλουτάρχου, καθώς η εκκλησία του Αγίου Βασιλείου βρίσκεται πολύ κοντά στον μικρό ρέμα το οποίο έχει ταυτιστεί με τον Μώριο. Σε αυτήν την περίπτωση τα δύο μνημεία, τα οποία σύμφωνα με τον Πλούταρχο συνδέονται με την νίκη του Σύλλα στη Χαιρώνεια, η βάση του Ομολοῖχου και του Αναξιδάμου και το επίσημο τρόπαιο της μάχης θα βρίσκονταν σε μικρή απόσταση το ένα από το άλλο και θα συνδέονταν και τα δύο με τον λόφο του Θουρίου (εικ. 18).

Μόνο συστηματική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Αγίου Βασιλείου θα μπορούσε να δώσει απάντηση στα ερωτήματα της έρευνας για την θέση του τροπαίου του Σύλλα. Το μνημείο πάντως στην θέση του Αγίου Βασιλείου συγκεντρώνει μεγάλες πιθανότητες να ανήκει στο τρόπαιο της μάχης.

9. Mackay 2000, Assenmaker 2013.

10. Kountouri – Petrochilos - Zoumbaki 2018 (*AE* 2018, 1461).

11. Camp 1992, 96.

Παρατηρήσεις σχετικά με το τρόπαιο του Σύλλα στη μάχη της Χαιρώνειας (86 π.Χ.)

YANNIS KALLIONTZIS

Remarques sur le trophée de la bataille de Chéronée de 86 av. J.-C.

Plusieurs blocs appartenant à une grande base monumentale gisent à l'église d'Agios Vasileios à l'ouest de Chéronée, près de la colline de Thourion sur laquelle a été découvert le monument d'Homoloichos et d'Anaxidamos (*SEG* 41, 448) lié à la bataille de 86 av. J.-C. entre les armées de Sylla et de Mithridate. Ces blocs pourraient appartenir à la base du trophée érigé par Sylla après sa victoire. Les informations topographiques données par Plutarque dans la Vie de Sylla concernant ce trophée s'accordent avec l'emplacement de la petite église d'Agios Vasileios à l'ouest de la colline de Thourion.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Assenmaker, P. (2013): Les trophées syllaniens de Chéronée: une relecture de Plutarque, Vie de Sylla 19, 9–10 à la lumière des découvertes archéologiques, *Latomus* 72, 946–955.
- Camp, J., Ierardi, M., McInerney J., Morgan K., Umholtz G. (1992): A Trophy from the Battle of Chaironeia of 86 B.C., *AJA* 96, 443-455.
- Kalliontzis, Y. (2014): Digging in Storerooms for Inscriptions: An Unpublished Casualty List from Plataia in the Museum of Thebes and the Memory of War in Boeotia, στον τόμο *The Epigraphy and History of Boeotia: New Finds, New Prospects*, N. Papazarkadas (ed.), Leiden, 332-372.
- Kalliontzis, Y. (2019): Le trophée de Sylla à Chéronée, στον τόμο *La Béotie de l'archaïsme à l'époque romaine, Frontières, territoires, paysages*, Th. Lucas – Chr. Müller – A.-Ch. Oddon-Panissié (edd.), Paris, 179-196.
- Kountouri E., Petrochilos N., Zoubaki S. (2018): The Tropaion of Sulla over Mithridates VI Eupator: A First Approach, στον τόμο *What's New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period*, Athens (EIE), V. Di Napoli, F. Camia, V. Evangelidis, D. Grigoropoulos, D. Rogers, S. Vlivos (eds.), 359-368.
- Mackay, C. (2000): Sulla and the Monuments: Studies in his Public Persona, *Historia* 49, 168-177.
- Müller, Chr. (2019): L'empreinte de Sylla: les conséquences de la première guerre mithridatique, στον τόμο *La Béotie de l'archaïsme à l'époque romaine, Frontières, territoires, paysages*, (βλ. παραπ.), 155-177.
- Pritchett W.K. (1958): Observations on Chaironeia, *AJA* 62, 307-311.
- Zoubaki, S. (2019): Sulla's Relations with the Poleis of Central and Southern Greece in a Period of Transitions στον τόμο *Sulla Politics and Reception* A. Eckert - A. Thein (eds), Berlin, 33-53.

Εικ. 1. Η εκκλησία του Αγίου Βασιλείου με το λόφο του Θουρίου στα ΝΑ

Εικ. 2. Η θέση του Αγίου Βασιλείου

Παρατηρήσεις σχετικά με το τρόπαιο του Σύλλα στη μάχη της Χαιρώνειας (86 π.Χ.)

Εικ. 3. Η εκκλησία του Αγίου Βασιλείου από τα Ανατολικά

Εικ. 4. Λιθόπλινθος 1

Εικ. 5. Λιθόπλινθος 1

Εικ. 6. Λιθόπλινθος 2

Εικ. 7. Λιθόπλινθος 2

Εικ. 8. Λιθόπλινθος 3

Εικ. 9. Λιθόπλινθος 4

Παρατηρήσεις σχετικά με το τρόπαιο του Σύλλα στη μάχη της Χαιρώνειας (86 π.Χ.)

Εικ. 10. Λιθόπλινθος 4

Εικ. 11. Λιθόπλινθος 6

Εικ. 12. Λιθόπλινθος 7

Εικ. 13. Λιθόπλινθος 8

Εικ. 14. Λιθόπλινθος 8

Εικ. 15. Λιθόπλινθος 9

Εικ. 16. Λιθόπλινθος 10

Εικ. 17. Λιθόπλινθος 11